

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2018»
XIII Халықаралық ғылыми конференциясы

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

XIII Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2018»

The XIII International Scientific Conference
for Students and Young Scientists
«SCIENCE AND EDUCATION - 2018»

12th April 2018, Astana

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2018»
атты XIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2018»**

**PROCEEDINGS
of the XIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2018»**

2018 жыл 12 сәуір

Астана

УДК 378

ББК 74.58

Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2018» атты студенттер мен жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2018» = The XIII International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2018». – Астана: <http://www.enu.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2018. – 7513 стр. (қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-997-6

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 378

ББК 74.58

ISBN 978-9965-31-997-6

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2018

ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІНДЕГІ ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТИ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ НЕГІЗІ

Қабдікәрім Зарема

kabdikarimovva@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, тарих факультеті, 1 курс студенті, Астана, Қазақстан
Ғылыми жетекші- т.ғ.д., профессор Н.У.Шаяхметов

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТИНІҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Түркі халықтары – түркі тілдерінде сөйлейтін халықтар. Түрік атауы – ежелгі атау. Алғаш рет біздің дәуіріміздің VI ғасырынан бастап белгілі бір тайпа тобына қатысты қытай жылнамаларында айтылады. Алайда, түріктер олардың этнонимі тарихта тіркелмеген заманға дейін де өмір сүрген. Орта ғасырлық қытай жылнамалары бойынша, шығу тегі «варварлық» Солтүстік Вэй әулеті – Солтүстік Қытайда қоныстанған көшпелілердің арасынан шыққан. Осы көшпелі тайпалардың ішінде түріктер де болған. «Түркі» этнонимін бұдан да бұрынғы қытай дереккөздері хабарламаларымен де байланыстыруға болады. Б.з.д. 287 ж. «Цзинь әулетінің тарихында», бір қатар тайпалар тізбектеліп келтірілген, оның ішінде «аса қадірлі және күшті» деген ту-гэ тайпасы аталған. А.Н. Кононовтың айтуынша «түрік» сөзі «күшті», «мықты» дегенді білдіреді. Тайпалық одақ этникалық біркелкі болмады: оған түріктер, монғолдар, уйғырлар (яғни мадьярлардың арғы аталары), хантылар және мансилер, сондай-ақ, палеоазиаттар кірді. Осы халықтардың тілдерінде түрік, монғол, сондай-ақ тунгус-маньчжур тілдерінің ұқсас қасиеттері бар, сондықтан оларды гипотезалық түрде алтайлық семья тобына біріктереді. Тілдердің ұқсастығы қандай да бір жағдайда халықтардың тағдырларының тарихи ұқсастығын бейнелейді. Б.з.д. I мыңжылдығында түркілер Орта Азиядағы (орта азиялық түріктер) иран-тілдес халықтармен бірге араласа отырып, орта Азияға қоныстанды. Түріктердің алғашқы әйгілі мемлекеттік бірлестігі (V ғасырдан бастап Еуропада ғұн атауымен белгілі) Хунну ордасы болды. Олар хунн, угра, сармат және германдықтармен біріге отырып, қазіргі Францияның аумағына дейін жетті, бірақ оларды франктер жойып жіберді. VI ғасырдан бастап Сырдарияның орта ағысындағы және Шу өзенінің бойындағы облыс Түркістан немесе Тұран деп атала бастады. Бұл топонимдердің негізінде Орталық Азиядағы ежелгі көшпелі және жартылай көшпелі иран-тілдес халықтардың жалпы тайпалық атауы болып табылатын «тұр» этнонимі жатыр. Мемлекеттің көшпелі түрі көптеген ғасырлар бойы азиялық жазықтарда билікті ұйымдастырудың басым нысаны болып табылды. Түріктерден басқа, монғолдарға да таралды. Көшпелі мемлекет бір-бірін алмастыра отырып, Еуразияда б.д. I мыңж. ортасынан XVII ғасырға дейін өмір сүрді. 552-745 жылдары Орта және Орталық Азияда ұйғырлар жойған Түрік қағанаты өмір сүрді. Түрік қағанаты 603 жылы екіге бөлінді: Батыс және Шығыс қағанаттары болып. Батыс қағанаттың құрамына (603-658) орта Азияның аумағы, қазіргі Қазақстанның жазық далалары және Шығыс Түркістан кірді. Шығыс қағанаты өзінің құрамына Монғолия аумағын, солтүстік Қытайды және Оңтүстік Сібірді қосты. 658 жылы Батыс қағанат шығыс түріктерінің соққыларынан құлады. 698 ж. Солтүстік Кавказ, Еділ және солтүстік-шығыс Қара теңізі аумақтарында төргештердің тайпалық одағының көсемі Учэлик жаңа түрік мемлекетін – Төргеш қағанатын құрды (698-760). 972 жылы Киев князі Святославтың соңғы соққысының нәтижесінде Хазар қағанаты өмір сүруін тоқтатты. V-VIII ғасырларда Еуропаға келген көшпелі түрік тайпалары - болгарлар бірқатар мемлекеттер құрды. VII ғасырда Балқанның шығысында Ұлы Болгарияны құрды. Болгарлардың өзге бөлігі Еділ, Кама өзендерінің бойында көшіп-қона жүріп, монғолдар бағындырған Еділ Болгариясын (X—XIII) құрды. IX ғасырдың екінші жартысында хазарлар ығыстырған печенегтер солтүстік Қара теңіз аймағына қоныстанып, Византия мен Ежелгі орыс мемлекетіне қауіп-қатер тудырды. 1019 жылы печенегтер ұлы князь Ярославтан жеңілді. XI ғасырда хазарлар

оңтүстік орыс далаларында XIII ғасырда монғол-татарлар бағындырған және жойған қыпшақтарды алмастырды. Ғұндар да, хазарлар да, печенегтер де, өзге де тайпалық бірлестіктер де тек түрік болып қана қойған жоқ, олар өздеріне әр түрлі этникалық топтарды қосып алып отырды. Тамерлан XIV ғасырдың соңында Орта Азияда өз империясын құрды, бірақ ол империя ол қайтыс болған соң (1405 ж.) құлдыраған болатын. Сонымен қатар б.д. I жарты мыңжылдығында жекелеген түрік топтары Кавказдың оңтүстік бөлігіне ене бастады, алайда бұл үдеріс өңірдің этникалық құрамын өзгертуге әкеп соқпады. Түріктер б.з.д. XI ғасырының ортасында ғана (салжұқтар) Алдыңғы Азия (Кавказдың оңтүстігі, Иран, Армения, Анатолия) аумағына жаппай қоныстана бастады. Дала көшпелілері адамзат тарихы мен мәдениетінде парсылар мен гректерден немесе римдіктерден кем рөл атқарған жоқ. Олардың дүниежүзі тарихындағы рөлі әрбір халық секілді ерекше болды. Бұлар өздерінің әлемдегі ең керемет жылқыларымен біртұтас болып келетін керемет салт аттылар мәдениетін құрды. Кейде олар аттың үстінде туылғандай және жерге ешқашан түспегендей көрінетін. Олар бірінші болып атқа міну мен аттан түсуді үйренді, олар ер-тоқымды және ат-әбзелдерін ойлап шығарды, олар – озат садақшылар болды. Осылайша, олар ғасырлар бойы аттың үстінде, толығымен қаруланған жеңімпаздар атанды. Түркілер – бұл түркі-тілдес халықтар дегеннен де маңыздырақ. Түркілер өздерінің дамуында әлемге өркениеттің жаңа деңгейін («темір») әкелді. Сонымен қатар, жауынгерлік бірлік деңгейіне дейін үйретілген жылқыны; иілген қылышты (тік қылышқа қарағанда жақыннан ұрысудың аса тиімді қаруы); ірі бірақ жеңіл (ұшпа) атты жасақты және оның қолдану стратегиясы мен жаңа әдісін; жаяу және атты ұрысты жүргізуге бейімделген киімдерді әкелді. Бұлар сол заманның ең озық ғылыми-техникалық өрлеу деңгейінің айқын белгісі болатын. 1220-40 жылдардағы шығыс Еуропаға бағытталған монғол-татар шапқыншылығы көшпелілердің жаппай қозғалысына әкеп соқтырды. Еуразиялық жазық далаларда (Алтайдан Карпатқа дейін созылған монғол кезеңіне дейінгі Дешті-Қыпшақ атауымен белгілі болған қыпшақ даласы) қыпшақтар талқандалды; 1236 жылы Еділ Болгариясы жаулап алынды. 1240-шы жылдардың басында Алтын Орда құрылды, оның құрамына Хорезм, Солтүстік Кавказ, Қырым, Еділ Болгариясы, Орал, Батыс Сібір енді. Халықтың басым бөлігін тілі мемлекеттік тіл болған қыпшақтар құрады. Сол заманда кейінгі-алтынордалықтар бірлестігі қалыптасты - Астрахандық, Қазандық, Қырымдық, Сібір хандығы, Ноғай Ордасы; 15 ғасырдың соңында және 16 ғасырдың басында Қазақ хандығы (қазақтардың құрамында тарихи түрде қалыптасқан Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) және Өзбек хандығы құрылды. Олардың халқы әр түрлі түркі-тілдес тайпалардан (ноғайлар, қыпшақтар, башқұрлар, қазақтар) және халықтардан (қазан татарлары, чуваштар), сондай-ақ фин-угрлардан (мордва, марийліктер, ұдмұрттар, ханты, манси) құралды. Хандықтар өмір сүрген кезеңдерде түркі халықтарының өзге жұртқа кірігулері де қоса орын алды.

Мәселен, 16 ғасырдың ортасында Еділ мен Оралдың бойындағы түркі халықтары Орыс мемлекетінің құрамына кірсе, Сібірдің түркі халықтары – 17 ғасырда, Кавказ, Қазақстан және Орта Азия халықтары – 18 және 19 ғасырларда қосылды. Түркі халқының шығу тегі мен салт-дәстүрлері ғылымда аз зерттелген мәселе. Сосын бұл тақырыптың толық зерттелмегендігі сол кездегі ғылыми базаның әлсіздігінен ғана болған жоқ. Бұл, сонымен қатар, оған көптеген ғалымдардың біржақты қарауымен де тікелей байланысты болды. Тек екі мысал келтірейік: 1960 ж. археолог С.С. Черников Мәскеуде «Қола дәуіріндегі Шығыс Қазақстан» атты қызықты кітабын шығарды, ол табылған археологиялық материалға сүйене отырып, «басқаларға жақпайтын» пікірлер айтты. Мысалы, иран-тілдес деп саналатын андронов мәдениетінің иелерін ол түркі халқының арғы аталары деп әділ атады. Сол-ақ мұң екен, иран-тілдес андроновтар туралы пікірді жақтаушы кейбір археологтар С. С. Черниковты бірден қатаң сынға ала бастады. Көпшіліктің құрметіне ие болған және әйгілі ғалым О.О. Сулейменовтың «Аз и Я» (Алма-Ата, 1975) атты кітабы да қатты соққыға тап болды. Себебі әлгі шығармада дүниежүзілік мәдениеттің дамуында түркі халқының прогрессивті рөлі объективті түрде көрсетілген болатын.

Ал КСРО ғылым Академиясының басшылығы болса, жазықсыз шығарманы әділетсіз және зиянды деп танып, оны да айналымнан алып тастаған болатын. Алайда мұндай шаралардың жоғарыдан келген бұйрық бойынша орындалатыны ешкімге де құпия емес еді. Халықтың өткен тарихын білместен, әсіресе, олардың этногенезін білместен, олардың бүгінгі тарихын ұғыну мүмкін емес. Ендігі әңгіменің арқауы да сол туралы болмақ. Түркі тайпалары мен халықтары туралы көптеген ежелгі және орта ғасыр тарихшылары көп мұра жазып қалдырған. Олардың ішінен, әсіресе, Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Помпоний Мела, Птолемей, Мовеес Хоренаци, YII ғасырдағы «Армян географиясының» авторы Ананий Ширакаци, Ибн ал-Асир, Рашид ад-Дин, Хордадбех, Абу-л-Фида Ибн Хаукаль сынды ғалымдарды атауға болады. Алайда түркі халықтарының тарихы бойынша алғашқы ғылыми зерттеме болып, 1713-1722 жж. Сібірде қызмет еткен швед офицері Ф.И. Табберт-Страленбергтің ғылыми еңбектері саналады. Ол түркі халықтарының шығу тегіне қатысты Алтай теориясын құрушылардың бірі болды (Кляшторный, 1964, с.5). Страленберг былай деп жазады: «Геродот уақытында өмір сүрген Азиядан Еуропаға қоныс аударғандарды алғашқы сақтардың арғы аталары деп ойлауымыз мүмкін бе» Страленберг, 1888, с. 3-4). XVIII ғ. түркі халқының этнографиясы мен тарихын зерттеуде көптеген түркі халқының салт-тұрмысы, діні, тілі және әдет-ғұрыпы туралы құнды мәліметтер қалдырған атақты шығыстанушы саяхатшылар И. А. Гюльденштедт, П.С.Паллас, Г. Ю. Клапрот өз үлестерін қосты. Венгрлердің ежелгі тарихы мен этногенезін зерттеумен айналысқан атақты венгр ғалымы Жан-Шарль де Бесс (Беш) қарашай-балқарлар және венгрлер ортақ бір ұрпақтан таралған деп санады. Француз тілінде Парижде жарық көрген өзінің «1829-1830 жж. Қырымға, Кавказға, Грузияға, Арменияға, Кіші Азияға және Константинопольға саяхат» атты кітабында ол былай деп жазды: «Ешбір өзге ұлт қарашай және диғорлар секілді венгрлерге ұқсамайды». Әлемге әйгілігі түркітанушы ғалымдардың және бір тобы осы жердегі өңірлерімен жалғасып жатқан Еділ-Орал өзенаралығын түркі тайпаларының атажұрты деп санайды. Алтай, оңтүстік Сібір және Байқал өзенінің бойы олардың екінші атажұрты болуы мүмкін, олар ол жерден қайтадан Еуропаға және Батыс Азияға қарай бет алған – деп санайды. Академик Э.И. Эйхвальд⁵ біздің дәуірімізге дейін түркі тайпалары Еуропада өмір сүрді деген тұжырымды алғаш рет ғылыми тұрғыдан негіздеді. Ол былай деп жазды: «Сақтарға әр түрлі түрік ұрпақтарын қоса есептеу сирек емес ... Сақтар деп түрік тайпаларын пайымдаудың да сансыз дәлелдері бар.... Геродот Тюррагеттер мен Түріктерді атап өтеді. (кн. IV, 21)... Днестрдің жоғарғы сағасына Геродот аң аулаумен өмір сүретін түріктерді орналастырады... Тирас немесе Тюрас (Днестр) түріктерде әлі күнге дейін Тур... деп аталады. Барлық басылымдарды түріктер деп жазудың орнына иурки-юрки атауы жазылады... Түрік тайпалары туралы Страбон, Плиний және Помпоний Мела да айтып өткен». Осы пікірлерді орыс академигі А. Н. Аристов⁶ та ұстанды, ол былай деп атап көрсетті: «Көптеген жаңа зерттеушілердің пайымдауынша, өзге де авторлардың және Геродот сақтарының бір бөлігі түрік тайпасына жатуы әбден мүмкін» (Аристов, 1896, с. 400). XIX ғ. Сақтардың тілі мен мәдениетінің түрік сипаты туралы Эйхвальдтің, Аристов пен өзге де авторлардың пікірлері К. Лайпанов және И. Мизиев⁷, Лаппо-Данилевский, 1887, с. 361; Мищенко, 1884, с. 50 және келесі; Ямпольский, 1966, с. 62-64; 1970, с.10,13; 1971, с. 35-36; Мизиев, 1990, с. 55; 1991, с. 41-49 «Түрік халқының шығу тегі туралы» кітабының жаңа фактілерімен ортақтасып дәлелденеді. Сақтардың арасында түркі-тілдес тайпалардың болғаны туралы YI ғасырдың екінші жартысында «Тарих» бірінші орыс Геродот аудармашысы А. Лызлов жазды (Чистякова, 1961, с. 117 және келесі). Бұл көзқарас төмендегіге негізделеді, барлық ежелгі грек және рим жазушылары – оның арасында Гомер, Гекатей, Эсхил, Пиндар, Геродот, Гиппократ, Страбон, Помпоний Мела, Плиний, Птолемей — бір ауыздан сақтар мен сарматтарды «қымыз ішетін бие сауушылар», «қымыздан ірімшік жасаушылар» және т.б. деп атады (Латышев, 1890, 1896, 1904, 1906). Бұл оларға ежелгі грек және латын дәстүрімен олармен алғаш танысуы кезінде берілген өзіндік этномәдени төлқұжаты болып саналды. Бұл жайында атақты венгр түркітанушысы Юлиус Немет⁹ былай деп жазды: «Бізге мәлім болғандай

түріктер өмір сүрген ежелгі аумақтар әдетте Орталық және Шығыс Азияға жатқызылады. Бұған қарсы пікір ретінде мен басқа өз болжамымды ұсынамын, тіл деректері бойынша, түріктердің қоныстанған ежелгі аумақтарын Батыс Азиядан іздеуіміз керек. Түрік тайпаларын оралдықтардан қашықтатудың қажеті жоқ және Орал тайпаларының алғашқы аумақтарын Орта немесе шығыс Азия аумақтарына жатқызуға еш негіз жоқ» (Немет, 1963, с. 127-428). Осы тұжырымдаманы академик Немет 1912 - 1914 жылдары ежелгі уақыттан бері Шығыс Еуропаға қоныстанған венгрлердің, балқар, қарашайлардың, құмықтардың, татарлардың және өзге де бірқатар халықтардың тіл тарихын зерттегеннен кейін барып ұсынды (Немет, 1912). Неметтің тұжырымдамасын: атақты поляк түркітанушысы А. Зайончковский, ресей ғалымы – тарихшы және лингвист - М. Ямпольский және антрополог В. П. Алексеев, әзірбайжан лингвист ғалымы М.Ш. Ширалиев, қазақ жазушысы әрі ғалым О.О. Сулейменов, археолог Э. Б. Вадецкая, ғалымдар И. Мизиев, К. Лайпанов та қолдайды. «Көп уақыттан бері түркі тілінің тарихы орхон-енисей ескерткіштерінен басталады деп саналып келді, - деп жазады М.Ширалиев және С. Асадуллаев, себебі олар түркі тілінің ең ежелгі ескерткіштері болып саналды. Сондай-ақ, біздің дәуірімізге дейін және біздің дәуіріміздің басында ежелгі түркі тайпаларының Орал тауларымен Еуропаның батыс бөлігі аумақтарында қоныстанғаны мәлім»¹⁰. Сонымен қатар орхон жазбаларына дейін, б.д. І ғ. ғұндардың да өз руна жазуы болғанын ұмытпауымыз керек. Соңғы уақыттарда антропологиялық және өзге де процестерді, тілдік, этникалық, тарихи құбылыстарды және фактілерді зерттеуге қатысты дәл ғылыми қадамдардан және ескі стереотиптерден кері шегіну үрдісі байқалады. Ежелгі түріктердің Қара теңіз, Алдыңғы Азия және Кавказ аумақтарына қоныстану уақыты туралы маңызды ғылыми мәселені дарынды лингвист және тарихшы З.И. Ямпольский зерттеді. Ол өз зерттеулерінің қорытындысын 50-70-ші жылдары жариялады. Геродоттың, Помпония Мела, Плиний және Страбонның еңбектеріне арқа сүйей отырып, ол б.д. дейінгі V ғасырда, мүмкін одан да ертерек заманда аталған өңірлерде түркілердің өмір сүргенін дәлелдеді. Ғалым былай атап көрсетеді: түркілер және «түркі тектес тілдер» ежелгі уақыттан бері өмір сүрді. Сонымен қатар, ол И.М. Сеченовтың айтқан тұжырымына арқа сүйеді, яғни Азияның көптеген түркілеріне тән болып келетін қос еселенген жоғарғы қабақ «ана құрсағында өмір сүрген барлық адамзатта бар және осындай қабағы бар антропологиялық тұрпат алғашқы түр-сипат болды деп болжады». Әзірбайжан халқының және барлық батыс түріктердің этногенезін зерттеуде ғалымдар С.С. Алияров (1984), Г.А. Гейбуллаев (1986, 1951), Ю.Р. Джафаров (1985) және басқалар салмақты үлес қосты, олар Батыс Азияда және Шығыс Еуропада түркілердің біздің дәуірімізге дейін өмір сүргенін және осы өңірлердің дамуына белсене қатысқанын ғылыми тұрғыдан дәлелдеді.

Қазіргі таңда көптеген түркітанушылар түріктердің атажұртын Алтай, оңтүстік Сібір және Байкал маңы деп санауға бейім. Атақты түркітанушы ғалымдар Лайпанов К., Мизиев И. олардың алғашқы отаны Еділ-Орал өңірі, әрі Азия мен Еуропа өңірлеріне түрік тайпалары б.з.д. дейінгі IV ғ. III мыңжылдығында қоныстанды деп санайды. Еділ-Орал өңірі, әсіресе, оның жазық және орманды жазық жерлері ол жерге қоныстанған халықтар үшін қолайлы болды. Бұл жерде мал жаю үшін керемет жайылымдар, жабайы аңдар мен құстарға толы ормандар, балығы мол өзендер мен көлдері, пайдалы қазба кендері жеткілікті болды. Дәл осы Орал Алтай, Оңтүстік Сібір және Кавказбен теңдесе отырып, (Қарашайдағы Кубань сағасындағы металлургия ошағы), металлургияның алғашқы орталығына айналды, Орал өңірі онымен көршілес жатқан аудандардың шаруашылығының дамуы үшін өте қолайлы жағдай туғызды. Бұл өңір адамдар б.д. дейінгі XIII мыңжылдықтан бастап жабайы жануарларды қолға үйрете бастаған өңірлердің бірі болатын. Әсіресе, Оралдың, Еділдің, Солтүстік Каспийдің, Солтүстік Қара теңіздің, Солтүстік Кавказдың жазық және орманды жазық аймақтарында, сондай-ақ Қазақстан мен Түрікменстан жазықтарында б.д. дейінгі IV мыңжылдықта жабайы жылқыларды қолға үйрету аса маңызды болды. Ол мәдениеттің әлемнің өзге аймақтарына дәл осы жерден тарағанын ғалымдар анықтады. Әлемнің ең озық егіншілік өңірінде – Алдыңғы Азияда жылқы

шамамен б.д. дейінгі II мыңжылдықта пайда болды. Салт атпен жолаушылауға және жегулі аттармен үлкен қашықтықтарды басып өтуге мүмкіндік туды. Бұл мал өсіруші көшпелілер мен сарбаздар үшін аса маңызды болды. Ежелгі түріктер осылайша өмір сүрді¹². Еділ-Орал өңірінің жылдам дамуына төмендегі географиялық факторлар да ықпал етті: бұл өңір Еуропа мен Азияның тоғысқан жерінде орналасқан, ол арқылы мыңдаған жылдар бойы батыстан шығысқа қарай, солтүстіктен оңтүстікке қарай және өзге де бағыттарда көптеген тайпалар жүріп өткен. Бұл жерде түріктердің арғы аталарымен қатар фин-угор және олардан да қашық өзге халықтар бір-бірімен араласқан. Онда әр түрлі салт-дәстүрлер тоғысып, бұл өңір әр түрлі мәдени орталарды байланыстырған аймаққа айналған. Археологтардың пікірінше, бұл жерде Қара теңізден, Днепрден, солтүстік Кавказдан, Каспийден, Аралдан, Қазақстаннан және батыс Сібірден келген халықтар қоныстанған. Осы өңірден тайпалардың кері қоныс аударуы да аса маңызды рөл атқарған¹³. Қоныстанған елді мекендердің кіші-гірім ғана ауқымына қарай, адамдар жылжымалы, көшпелі өмір сүрген деп болжауға болады. Олар үңгірлерде, күркелерде, жылытылған жеркепелерде және кейінірек киіз үйлерге ұқсас жартылай жеркепелерде мекендеген¹⁴. Оңтүстік Орал мәдениетінің шекарасы оңтүстікте қазіргі Қазақстан, Өзбекстан, Түрікменстан аумағында бауырлас мәдениеттің таралу аумағымен тоғысты, шығысында оның шекарасы Батыс Сібірдегі Тобыл өзенінің бойымен өтті¹⁴. Археолог Г. Н. Матюшинның 15 пікірінше, мезолит дәуірінде Орал жотасының екі тарапы бойынша шығу тегі әр түрлі, көптеген ғасырлар бойы дамудың ұзақ жолын бірге жүріп өткен халықтардың екі тобы дамыды. Археолог Г. Ф. Коробова өзінің «Орта Азия және Қазақстан мезолиті» атты қорытынды мақаласында мынадай тұжырымға келді: Шығыс Еуропаның, Батыс Сібірдің және Орта Азияның мезолиттік мәдениеттері бір-біріне ұқсас, тек әр түрлі нұсқаларды қамтиды. Оның пікірінше, осы бір жоғарғы мәдениет аталмыш өңірлерге Алдыңғы Азиядан келді деп қорытынды жасаушы ғалымдар қателеседі. Түріктердің және фин-угрлардың алыс арғы – аталарының Еділ-Оралда бірнеше ғасырлар бойы біріге өмір сүргенін мойындай отырып, осы өңірдің жазық және орманды жазық аймағында алғаш мекендеген халықтардың басым көпшілігі түркілер болған деп болжаймыз. Бұл болжамды осылай қоюымызға бізге төмендегі даусыз фактілер мүмкіндік береді.

Еділ-Оралдың этно мәдени элементтерінің «Ежелгі ям» кешені ХҮІ-ХҮІІ ғғ. дейін Еуразияның барлық түркі-тілдес халықтарының тұрмысында және мәдениетінде еш өзгеріссіз сақталған. Осы бір айрықша қасиеттердің ішінен мыналарды да атап өтуге болады: 1) қорған үйіндісі; 2) денені (мәйітті) серіппесіз арбаларға, ағаш астауларға, қималарға салып көму; 3) мазардағы киізден жасалған немесе қамыстан жасалған төсеніштер; 4) марқұмды құрбандыққа шалған жылқылармен немесе қойлармен қоса шығарып салу; 5) жылжымалы мал шаруашылығына негізделген тұрмыс; 6) тағамға жылқы еті мен қымызды пайдалану; 7) киізден жасалған уақытша үйлер - тұрақтар. Сипатталған этномәдени құндылықтардың талдауы еуразиялық тайпалар мен халықтардың тарихы мен мәдениетіне кең көзқараспен қарауға мүмкіндік береді, Тарихи-археологиялық зерттеулер мынаны көрсетеді: б.з.д. дейінгі IV ғасырдың басындағы III мыңжылдықта мал шаруашылығымен айналысқан тайпалардың қоныстанған аумағы олардың малдарының көбеюімен және мал жаюға арналған жайылымдарының ұлғаюымен бірге кеңейіп отырған. Шығыстағы Ембіден, батыстағы Днестрге дейінгі ірі кеңістікте ежелгі-ям атауына ие болған мәдени-тарихи орта қалыптасты. Кең алқапты қамтыған бұл тарихи-мәдени ортаның шеңбері ұлғая келе, егіншілікпен айналысатын үш іргелі орталықтармен (Еуропа, Алдыңғы Азия және Орта Азия) тоғысты. Осы сәттен бастап аталмыш алпауыт кеңістіктер онда қоныстанған тайпаларды ажыратушы фактордан гөрі біріктіруші факторға айналды. Бұл кеңістіктер өз кезегінде мал шаруашылығымен айналысатын ірі құрылымдардың қалыптасуына және кәсіптердің алмасуына маңызды ықпал етті. Сөйтіп, ежелгі тайпалардың араласу және қоныстану процесін жеңілдетті. Сондай-ақ, мал шаруашылығымен айналысатын тайпалардың өзара және өзге жерлердегі егін шаруашылығын кәсіп еткен басқа

тайпалармен тоғысуы ежелгі көшпелі және отырықшы тайпалардың экономикалық және мәдени жетістіктерінің жылдам таралуына зор мүмкіндіктер ашты. Демек, жаңа және ежелгі мәдени-тарихи ошақтар мен билік форматтарының тоғысуы жазық кеңістіктерді кеңінен игерудің алғашқы қадамдарын қалыптастырып қана қоймай, ондағы экономиканың өндіруші нысандарының жылдам таралуына да үлкен жол ашып, мал шаруашылығымен айналысу және ол шаруашылықты жүргізудің жылжымалы немесе көшпелі нысандарын дамытты. Осындай ірі кеңістіктерде ежелгі көшпелілердің мәдениеті біркелкі болып қала алмады. Үнемі жылжып отыруларына байланысты, басқа көшпелілермен араласып, өзге тайпалардың экономикалық және мәдени жетістіктерімен бөлісе отырып дамуға бет алды.

Еділ-Оралдың ежелгі көшпелі тайпалары, негізінен, еуропатектес болды, бірақ олардың арасында монғолтектес, дәлірек айтқанда, лапанойдтектес сипаты барлар да кездесті (Герасимов, 1955). Ежелгі ям мәдениетін тасымалдаушылар, яғни ежелгі қой шаруашылығымен айналысатын көшпелілер IV ғ. соңында - б.з.д.дейінгі III мыңжылдықтың басында - Еділ-Орал ошағынан солтүстікке қарай угр-фин тайпаларының ортасына таралды. Олар бұл аймақтағы байырғы халықпен тығыз байланысқа түсті. Біз бұл үдерісі фин-угрлардың жаппай түркіленуінің басы деп білеміз. Ежелгі қорған мәдениетінің иегерлері үйреншікті ошақтарынан батысқа қарай тарап, кейін пайда болған триполдық мәдениет ошақтарының тайпаларымен араласты. Бұл үдеріс түркіленудің және түркі мәдениеті элементтерінің солтүстік Қаратеңіз жазықтарындағы православ тайпаларының ортасына енуімен сипатталады. Оңтүстік-батысқа қарай көшкен көшпелілер Кавказдың ежелгі тайпаларымен тығыз байланысқа түсті. Олар осы жерден қазіргі Әзірбайжан, Армения, Алдыңғы және Кіші Азия аумақтарына еніп, егіншілікпен айналысатын ежелгі отырықшы тайпалармен тығыз байланысқа түсті. Олардың кейбірі енді егіншілікпен айналыса бастады, кейбірі көшпелілермен бірге отарлап мал өсірумен айналысты. Шығысқа қарай көшкен кезінде ежелгі ямдықтар сары нәсілді тайпаларымен араласты, олардың басым бөлігі монғолтектес сипаттарға ие бола бастады.

Саян-Алтайдың таулы жазықтарында, Орта Азия мен Қазақстанда олар түркі халқының негізгі компоненттерін - қазақтар, қырғыздар, хакастар, алтайлықтар, тувалықтар, ұйғырлар, якуттар, өзбектер, түрікмендер және басқаларды топтастырды. Түрікменстанның оңтүстігі, Арал алқаптары арқылы ежелгі көшпелілер Солтүстік Иранға және Ауғанстанға еніп, ол аймақтарда да егіншілікпен айналысатын ежелгі тайпалармен араласты. Батыс және оңтүстік-батыс бағыттарға қоныстанған ежелгі ямдықтар өздерінің еуропатектес болмыстарын сақтай отырып, ежелгі екавказ болгарлары, қарашайлықтар, балқарлар, құмықтар, әзербайжандар, түрік османдары және басқалардың этногенезін қалыптастырған үдерістің негізгі құрамдас элементі болды. Ежелгі ямдықтардың басым бөлігі ежелгі атажұртта қалғаны сөзсіз. Олар еділдік түркітілдес халықтардың - татарлар, башқұрлар және чуваштардың - қалыптасуына ықпал етті. Батыста шығыс тайпаларының қарама-қарсы қозғалысымен соқтығысқан ежелгі ататүрік тайпалары Орта Азияға, Алтайдың таулы бөктеріне, Саянға, Байкалға қайтадан, кері қарай Шығыс Еуропа алқаптарына жылжуға мәжбүр болды. Ежелгі ескерткіштер мен ежелгі атажұртына деген ұмтылыс ежелгі болгарлар мен хазарларды Еділ мен Оралдың алқаптарына бірнеше мәрте кері қайтуға мәжбүрледі. Біздің зерттемелерімізше, Алтай, оңтүстік Сібір, Байкал - ежелгі түрік тайпаларының екінші атажұрты. Осы жерден олар біздің дәуіріміздің алғашқы ғасырынан бастап Еуропаға толқын толқынымен ағылып отырған. Еділ-Оралдың ежелгі ямдарының мәдениетінің көршілес тайпалардың мәдениетіне ықпал ету іздерін М. П. Грязнова, О. А. Кривцовой-Граковой, С. В. Киселева, Н. Я. Мерперта, А. Х. Халикова, Н. Л. Членовой, К. А. Акишева, И. И. Артеменко және өзге де археологтардың зерттемелері анықтады. Сонымен, Н. Л. Членованың¹³ пікірінше, алғашқы отаны Еділ-Орал өңірі болған археологиялық мәдениеттің белсенді байланыстары көптеген ғасырлар бойы ірі аумақта өмір сүрді. Зерттеушілердің басым бөлігі түріктердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейін төмендетіп көрсетеді, дүниежүзілік өркениетке олардың қосқан үлестерін теріске шығарады.

Олар түріктерді өрлеудің құрушылары емес, керісінше, оның бұзушылары деп көрсетуге тырысады.

Қазақстанның, Орта Азияның және Алтайдың, Сібірдің түркі тілдес тайпаларының барлық мәдениетін жақтаушылар осы көзқарас тұрғысынан, барлығын да иран тайпаларының мәдениеті ретінде ұсынады. Тіптен, «Қазақстан мен Орта Азияның тарихи этнографиясы» атты оқу әдістемесінде 16 қазақ халқы мен Орта Азия халықтарының тарихы бұрмаланған. Бұл әдістемеде автор С. Поляков Қазақстан мен Орта Азияның ежелгі тұрғындарының иран-тілдес екендігі туралы шындыққа үш қайнаса сорпасы қосылмайтын тұжырымдамасын көлденең тартады. Оның пікірінше, түріктер бұл жерге Шығыстан жақында ғана келген-міс. Кейбір ғалымдардың б.д. дейінгі I мыңжылдықта Қазақстанда және Орта Азияда өмір сүрген сақтар түріктер болды деген тұжырымына С.П. Поляков сыни көзбен қарайды. Түркі-тілдес халықтардың ежелгі дәстүрлі мәдениеті, ең алдымен, көшпелі мал шаруашылығымен байланысты болды.

«Халықтардың ұлы көші» дәуірінде батысқа қарай өз қозғалысын бастай отырып, түркітілдес халықтар (хазарлар, печенегтер, қыпшақтар және басқалар) Қазақстанның жазық кеңістіктеріне және үндіеуропалық семьядағы халықтар секілді солтүстік Индиядан Скандинавияға дейін қатар қоныстанған. Алайда кейінгі ғасырларда көптеген түркі-тілдес халықтар тарих сахнасынан жойылып кеткен немесе егінші-славяндардың отарлау ағынының салдарынан кері шегінген. Сондықтан XIX ғ. соңында түркітілдес халықтар үлкен кеңістіктерде өмір сүрсе де, (батыста Қара теңізден Орта Еділге дейін, оңтүстік-шығысында Алтайға дейін, шығысында Чукоткаға дейін), Қазақстан мен Орта Азияны қоспағанда, аталған кеңістіктің жекелеген немесе шағын аймақтарын ғана мекендеген. Біздің заманымызда жаһандану мен өзге халықтармен кірігу процесі бүгінгі Түркия түріктерін ата қоныстарынан тыс жерлерге ауысып, кеңінен таралуына мүмкіндік ашты. Олар қазіргі кезде әр түрлі құрлықтарда - Еуразияда, Солтүстік Америкада, Австралияда - өмір сүреді. Антропологиялық тұрғыдан, замануи түркітестес халықтар екі ірі нәсілге бөлінеді. Олар — монғолтестес және еуропатестес нәсілдер. Алайда аралық өтпелі түрлері де кең таралған. Мәселен, монғолтестестерге якуттар, хакастар, тувалықтар, том татарлары, алтайлықтар және басқалар жатса, еуропатестестерге эзирбайжандар, балкарлар, гагауздар, қарашайлар, құмықтар, түріктер және басқалар жатады. Сонымен қатар, аралас туранойд тектес түс-әлпет (мұнда монғолтестес белгілер еуропатестес белгілерден шамамен 60%-40% басымырақ келеді), қазақтарға, ноғайларға және қарақалпақтарға тән.

ТҮРКІ ӨРКЕНИЕТІ - ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ ҚАЙНАРЫ РЕТІНДЕ

Қазақстан тарихын оқығанда түрік мәселесін айналып кете алмады. Себебі түрік халықтарының тарихы біріншіден, ирандықтар арасында Феридун заманынан белгілі, екіншіден, семиттер арасында Нұқ пайғамбардан көп ұзамай пайда болады. Біз түрік тілі ғұндар заманында Еуразиялық далада үстем ете бастаған болар дейміз, одан әрі барғанымыз жоқ. Түрік тілінің Еуразиялық құрылықта орта ғасырлар бойы негізгі қатынас құралы болып келгені белгілі. Түрік тілі тек Қазақстан жерін мекендеген біздің ата-бабаларымыз үшін ғана емес, тұтас Еуразия құрлығының ішкі дәнекері қызметін атқарды. Осыған байланысты түрік тілінің көне және орта ғасырларда өзге әлемге тарауы, қарым-қатынас құралуына айналу тарихы әлі де түсініксіз. Қалай 552-ші жылы ғана мемлекет құрған түркілер осыншама кең-байтақ Еуразия даласына тарап, бас-аяғы он жылдың ішінде үстемдік орната қойды деген заңды сұрақ бар. Бұл өте заңды сұрақ және орта ғасырлар туралы зерттеулеріміздің нашарлығынан туындайтын мәселе. Шын мәнінде түрік халықтарының тарихы қола дәуірінде Қазақстан жерін арий, қиян, қият елдерімен қатар қоныстанған тур, тұран, елімен байланысты екені күмән тудырмайды. Белгілі дәрежеде кейбір көне деректерге сүйене отырып «Авеста, Гаржасп-наме» арий тайпаларының б.з.б. II мыңжылдықта Иран мен Үндістан жерлеріне қоныс аударуына турлардың тікелей қатысы бар сияқты. Арий тайпаларының арасында кең тараған Зәрдүш

«Зороастризм» уағыздарын тур «тұран» қабылдамағаны белгілі. Тур (Тұран) елінің одан арғы тарихының қыр-сырын анықтаудың бір кілті протооғыз және қаңлы проблематикасында деп ойлаймыз. Осыған байланысты «сақ», «скиф» атауларының мән-мағынасына, осы атаулардың «Оғыз қаған» аясында қолданылуына арналған жаңа зерттеулер қажет болады. Қалай болғанда да түрік атауы Ұлы даладағы оғыз (саха, қаңлы) қауымдарының ортасында сақталып, VI ғасырда Алтай тауларын мекен қылған Ашина әулетінің арқасында қайта жаңғырды. Біз Еуразиялық кеңістікте көп заман екі идея қатар өмір сүрді деп есептейміз, бірі -Алаш, екіншісі - Тұран. Қағанат, яғни орта түркі дәуірінде Тұран идеясы жаңғырып қана қойған жоқ, тез арада Еуразиялық елдердің басын қосатын қасиетті ұранға айналды. Кейін ашина әулетінің билігі әлсіреп түрік тайпаларының ішіндегі өзге күштілері билік олимпіні көтерілді, бірақ бір лаулап жанған түрік рухы содан бері сөнген жоқ. Егер алғашқы Түрік қағанатын көтерген азаматтар өздерінің хандарының тарихын Бумын мен Естемиден бастаса, дамыған орта ғасырларда Қарахан дәуірінде түркінің шежірелері тур заманының қаһармандары Алып Ер тоңға «Афрасияб»рухына қайтып келді.

Әлемнің басқа да халықтары секілді қазақ халқының да ежелгі дәуірден қалыптасып, дамып, кемелденіп келе жатқан өзіндік рухани мәдениеті бар екені де белгілі. Қазақ қауымы да есімдері әлемге мәшһүр ақындар мен жазушыларды, ғалымдар мен өнер қайраткерлерін тарих сахнасына шығарды. Демек, басқа да түркі тілдес халықтардың әдебиеті сияқты, қазақ әдебиетінің де өмірге келуі, қалыптасуы, есеюі және кемелдену кезеңдері - өзіндік даму тарихы бар. Қай халықтың болмасын әдебиет тарихы, ең алдымен, сол халықтың қоғамдық-әлеуметтік тарихымен тығыз байланысты болып келеді. Ендеше, қазақ әдебиетінің тарихы қазақ халқының қоғамдық, әлеуметтік және саяси өмірінің бейнелі көрінісі, соның сүрлеуі, ізі болып табылады. Міне, сондықтан да біз қазақ әдебиетінің түп-төркінін танып-білу, бүгінгі күннің айғақты міндеті. Ал тарихи тәжірибені, халықтың сан ғасырлар бойы сақтап келген асыл қазынасын, яғни әдеби мұраларды танып-білу қоғамымыздың әр азаматының рухани жағынан кемелдене түсуіне игі ықпал етері сөзсіз. Сонымен, қазақ әдебиетінің тарихы өте ерте дәуірлерден басталады.

Алайда қазақ атауы халық ретінде XIV-XV ғасырларда ғана тағылса да, XV ғасырдан арғы жердегі материалдық және рухани мұраның бәрі қазақ халқы үшін жат болмады. Қазақ халқын құрған ру-тайпалар – кезінде өзбек, қырғыз, әзірбайжан, түрікмен, ұйғыр, қарақалпақ, хакас, башқұрт, татар халықтарының этникалық құрамын құрған болатын. Тіпті, шығыс және батыс халықтарының құрылуында да араласып отырды. Демек, қазіргі түркі тілдес халықтар бір-бірімен тығыз байланыста дегендей, «бір атадан тараған» ұрпақ болып табылады. Сондықтан түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихын да бүкіл тұтасымен алып, өзара байланысты түрде танылуы қажет. Яғни, түркі тектес ру-тайпалардың сол кезде жасаған мәдени, әдеби мұралары осы халықтардың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей тарихи, әдеби қазына болып табылады. Сонда ғана біз қазақ халқының көркем сөз туындыларын дұрыс бағалай аламыз. Қазақ әдебиетінің, соның ішінде бүкіл түркі тілдес халықтардың әдебиет тарихын негізінен үлкен екі кезеңге бөліп қарастыруға болады: Бірінші кезең – Тәңірлік дәуір, оның өзі төрт белестен тұрады. 1. Андрон мәдениеті тұсындағы киелі кітап «Авеста» және «Гильгамеш» дастаны; 2. Сақтардың қаһармандық дастандары: «Алып Ер Тоңға» және «Шу». 3. Ғұндардың батырлық жырлары: «Оғыз-қаған», «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон»; 4. Түрік қағанаты тұсындағы «Күлтегін», «Тоныкөк» және «Білге қаған»; Екінші кезең – Ислам дәуірі, оның өзі үш белестен тұрады. 1. Ислам немесе Қайта өрлеу, оған Әл-Фараби, Махмұт Қашқари, Жүсіп Хас Хажыб Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Қожа Ахмет Йассауи, Сүлеймен Бақырғани, «Кодекс куманикус» және т.б.; 2. Алтын Орда, оған Хорезмидің «Мұхаббат наме», Құтбтың «Хұсрау-Шырын», Сайф Сараидің «Түркі тіліндегі Гүлістан», Дүрбектің «Жүсіп пен Зылиха» және т.б. дастандар; 3. Тарихи шежірелер, олар Әбілғазы Баһадүрханның «Түрік шежіресі», Қадырғали Жалаиридің «Шежірелер жинағы», Бабардың «Бабыр намасы», Хайдар Дулатидің «Тарих-и

Рашиди» атты еңбектері. Сонымен қатар, Қазақ Хандығы тұсындағы дәуір деп үшінші кезеңді белгілеуге болады, оның өзі де бірнеше белестерден өтті. «Жер ұйық» дәуірі, оған Асан Қайғы, Қазтуған-жырау, Шалкииз- жырауларды қосуға болады; «Зарзаман» дәуірі , оған Ахтамберді-жырау, Бұхар-жырау, Шал-ақын және шешендік өнердің өкілдері Төле би, Қазыбек би және Айтеке би. Отарлық кезеңдегі «Ағартушылық» дәуір мен қазақ интеллигенциалардың «Озық-демократиялық» дәуірлері де бірнеше белестерден өтті. 1. Абайдың пәлсапалық толғаулары; . Ыбырай Алтынсариннің «Білім беру» саласындағы ғылыми бастамалары; Шоқан Уалихановтың ғылыми еңбектері; Қазақ интеллигенциясының саяси өмірдегі «Бетбұрыс»; «Алаш» дәуірі. Түркі тілінің даму тарихы жайлы бүгінгі күні қағидалар баршылық. Көбінесе оны ғұндармен байланыстырады.

Бірақ О.Сүлейменов түрік тілін шумер мәдениетімен байланыстырып, көнеден шығаруға қатысты бірталай ұтымды дәлелдерін келтірген болатын. Сонда да, бұл қағида ғылыми дәйекте көрініс табу үшін, әлі тіл мамандарына біршама еңбек етуі қажет. Жазу өнеріне қатысты айтылатын жайттың бірі мынау. Көнеден тіршілік құрған ру-тайпалар, соның ішінде сақтар, ғұндар және ежелгі түркілер арамей, соғды, турфан, көне түркі жазуларын кеңінен қолданған. «Арамей жазуы» - б.д.д. мыңыншы жылдың басында финикия жазуы негізінде пайда болып, арамейлер арасында кең қолданылған көне жазу түрі. Бірыңғай дауыссыз дыбыстардан тұрады. Оңнан солға қарай жазылады. «Соғды жазуы» - арамей жазуының бір түрі деуге болады. Бұл жазу согдиана немесе соғды деп аталатын мемлекетте қолданылған. Согдиананың негізгі халқы – көшпелі және отырықшы сақ тайпалары болған. «Турфан жазуы (ұйғыр жазуы)» - б.д.д. бірінші ғасырдан бастап біздің заманымыздың тоғызыншы ғасырына дейін қолданылып келген көне жазулардың бір түрі. Бұл – жоғарыдан төмен қарай жазатын, тік әріпті жазу болып келеді. Турфан жазуының әріптері сөз басында, ортасында, соңында әр түрлі болып таңбаланады. «Түркі жазуы» - түркі тілдес тайпалардың тұңғыш әріптік жазуы. Бұл әліпби 35 әріптен тұрады. Оңнан солға қарай жазылады. Бұл жазу түрінде 8 дауысты фонема бар. Олар 4 полифонды әріппен белгіленеді. Ал 16 дауыссыз фонема 31 әріппен белгіленіп жазылады. Түркі тілдерінің жаңа даму дәуірінде, яғни XV-XX ғасырлар аралығында қазіргі түркі тілдері халықтық тіл болып қалыптасқаны мәлім. Бұлар негізінен төмендегілер: қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, түрікмен, татар, ноғай, башқұр, қарайым, құмық, қарашай, гагауз, әзірбайжан, түрік, ұйғыр, хакас, шор және т.б. Белгілі ғалым А.Самойловичтің сөзімен айтқанда, 39 кезінде бүкіл түркі тілдеріне ортақ бір әдеби дәстүрдің, бір әдеби тілдің болғандығы күдік тудырмайды.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Қазақ тарихына терең үңіліп, шындығын тану үшін түркілік тарихын білу керек. Түркі тектес халықтардың ортақ тарихын Исламнан бұрынғы Ежелгі дәуір және Исламнан кейінгі Орта ғасырлық дәуірге бөліп қарастыруға тура келеді. Жазба деректер бойынша Түркі халықтарының ортақ тарихы мен мәдениеті ежелгі дәуір- б.з.д. VI-V ғасырлардан бастап- б.з.д VIII ғасырына дейінгі аралықта «Тұран» деп аталып келді. Ал VIII-XV ғасырлар аралығында ортағасырлық дәуірде «Түркістан» деген атауға ие болды. Түркілер XIV-XV ғасырларда ұлт-ұлысқа бөлініп, бір-бірінен ажыра бастаса да «Түркістан» атауы Кеңес одағы құрылып, бүгінгі «Орталық Азия» атына ие болғанша аталып келді. Тарихи шындық түркі халықтары жоғарыда аты аталған екі дәуірдің тарихына, мәдениет пен әдебиетіне, рухани құндылықтары мен өркениетіне ортақ. Сол үшін түркілер Ислам өркениетіне не берді? Ислам өркениетінен қандай үлес алды деген сұрақтарға ортақтаса жауап беруге де тиіс. Ислам әлемінде VIII-XV ғасырлар аралығында дүниеге келген ғылыми жаңалықтары мен әдеби туындылары әлем мәдениеті мен өркениетінің даму барысына жаңаша қарқын мен бағыт берді. Соның ішінде түркінің ұлы ғалымдары мен ақындарының туындылары Ислам өркениетіне мол үлес қосты.

Қазіргі түрік тектес Түркия, Қазақстан, Өзбекістан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзірбайжан және Кипр мемлекеттерімен бірге автономиялық Татарстан, Алтай, Саха тағы басқа түркілер ислам дамуына қосқан үлестері, олардың адамзат тарихына жасаған ортақ еңбектері

саналады.Түркілердің Ислам тарихына араласуы VIII ғасыр аясында басталады. Бұдан кейінгі кезеңде Түркі тарихын Ислам тарихынан бөле-жара қарастыру мүмкін емес. Ислам тарихын рухани билік және саяси билік тұғырынан бес кезеңге бөліп қарастыруға болады. Мұхаммед (с.ғ.с) Мұстафаның пайғамбарлық кезеңін (610-632(рухани билік, пайғамбардан кейінгі Ислам халифатын ислам дүниесіндегі саяси билігі ретінде төрт кезеңі бар.Бірінші кезеңі- Ислам тарихындағы ең маңызды кезеңі. Ислам тарихында Мұхаммед(с.ғ.с) пайғамбар қайтыс болған соң сахабалар кеңесінде (ижмаһ) Әбубәкір(ғ.с) пағамбардың орынбасары ретінде мұсылмандардың тұңғыш халифасы болып тағайындалды. Екі жыл халифат тағына отырды(632-634). Әбубәкірдің қазасынан кейін екінші халифа Омар(ғ.с), (634-644) үшінші халифа Осман(ғ.с), (644-656) төртінші халифа Әли(ғ.с) (656-661) болып сайланды. Олар барлығы жиырма тоғыз жыл Ислам әлемін биледі. Аталған төрт халифа «Рашедин халифалар» (турашыл халифалар) атаумен Ислам тарихында танылды.Екінші кезеңі- Мұавийе ибн Әбусофиян(636-679) құрған Үмеййе әулеттері халифаты 660-750 жылдар аралығын қамтиді. Бұл кезең біз үшін халифат әскерінің түркі даласына қадам басуымен ерекшеленеді.Тарихтан белгілі Құтейбе ибн Мүслім «669-715» (704 жылы халифа Әбдімәлік ибн Мәрван(685-705 билік құрған жылдары) тарапынан Хорасан өлкесінің әкімі болып тағайындалды. Ол өлгеннен кейін Уалид ибн Әбдімәлік әкесінің орнына халифат тағына отырған(705-715) жылдары да Құтейбе өз орнында шентағына ие болып қалды. Құтейбе Хорасанға әкім болған соң Ислам араб халифатының Түркі даласына ептеп ене бастауына бастама жасады. Оның бұл бастамасы Харезмнен бастады.

Харезм-Амударияның екі жағында Арал көлінің оңтүстінен Хэзэр «каспий» теңізінің шығысына дейінгі жерді алып жатқан өлке. Амударияның шығыс жағалауында орналасқан Кат қаласы орталығы болған. Кейін Кат есімі Харезм атымен орын ауыстырды. Бұл өлкені билеп тұрған Харезмшаһ әулеттері арасында тақталастықтың кесірінен алауыздық туындап, тақ мүдделілердің бірі Хорасан өлкесінің араб текті - Құтейбе ибн Мүслімге хат жазып, Харезмді жаулап алуын сұрады. Құтейбе оның өтінішін орындап 712 жылы билікке қарсы топтардың көмегімен ешбір қиындықсыз Харезмді жаулап алды. Одан кейінгі жылдар Харезмшаһтар араб халифатына бағынышты болды. Құтейбе сол кездері Бұхара, Самарқан, Соғд, Шаш, Фарғана, Харезм тағы басқа уалаяттарды жаулап алып, Хорасанға қайта оралған соң Мәрв қаласын Хорасан өлкесінің бас қаласы етіп алды. Сөйтіп ұлы Хорасан өлкесін құрды. Ежелден Тұран «Түркі елі» аталып кеген территория Құтейбенің Түркі еліне жасаған жорықтары жеңісті нәтижелерге қол жеткізген соң «Түркістан» атымен ел тарихына енді. Құтейбенің жеңістері де түркілерді толық бағындыра алмады.Үшінші кезеңі- Аббас тегінен шыққан Абдолла Сәффаһ(722-754) Аббаси халифатын (750 -1258) құрды. Ислам әлеміне Аббас әулеттерінің хали фаты орныққан соң Түркістан да жаңа өзгерістердің куәсі болды.Оның басты себебі 751 жылы бірлескен халифат пен түркі қосыны қытай әскеріне қарсы Атлақ мекенінде ұлы жеңіске қол жеткізгені болды. Сол оқиғадан кейін түркілер Ислам дінін саналы түрде мойындай бастады. 751 жылғы оқиға жөнінде араб тарихшысы Ибн Әсир жазбаларымен қоса қытай жылнамаларында да айтылады.Төртінші кезеңі- Осман ибн Ертұғрол(1258-1326) негізін қалаған Османлы халифаты(1299-1923) бүгінгі Станбул қаласын жаулап алуымен ерекшеленеді. Исламның саяси халифаты әр кезеңде түрлі құбылыстары, артықшылығы мен пендеуи кемшіліктерімен әлем өркениетіне, білім мен ғылымына айтарлық үлес қосқаны үшін адамзаттың дүниеуи және рухани өрісін қазіргі уақытқа дейін алға жылжытып келе жатыр.Халифаттың екінші және үшінші кезеңдері арабтардың саяси үстемдігімен бірге араб тілі мен мәдениеті Исламдық дүниетаным арқылы түркі жұртына еніп, бойлады, тамыры тереңге тартты. Содан бастап түркі даласында әдебиет, жаңа түрлерімен қоса жаңа мазмұндағы тақырыптармен де бай түсті. Бұл бастау араб, парсы, түркі мәдениеттердің тоғысында өзіндік тарихи-саяси ерекшелігімен күрделеніп тұрды. Оның басты себептерінің бірі- араб тілі исламның бастапқы ғасырларда үстемдік құрып парсы мен түркі тілдері оның көйленкесінде

калып қойғандығы еді. Бұл үрдіс екі-үш ғасырға созылып, тіпті парсы-түркі тілдері қолданыстан шығып, жойылып кету алдында тұрды.

Сол кезеңде араб тілінің үстемдік құруының бірнеше себебі болды. Оның бастысы- құран кәрім Алланың сөзі араб тілінде болғандығы. Онымен қатар тағы да үш себеппен байланысты еді. Біріншіден- Мұхаммед (с.ғ.с) Алла тарапынан пайғамбарлыққа тағайындалған соң игі істерінің бірі аударма саласына ерекше көңіл бөлгендігі. Пайғамбар сол заманның өркениетті Грек, Иран, Үнді елдерінің тілін үйренуді жолға қойды. Пайғамбар іргесін қалаған бұл шара одан кейінгі уақытта да өз жалғасын тауып, 850 жылға дейін сол дәуірдің тамаша ғылыми һәм әдеби туындылары араб тілінде сөйлеп үлгерді. Араб тілі құран кәрімнің негізінде өз заманының ғылыми сөздік қорын байытып, мол қазнаға айналды. Сондықтан ұлы ойшылдар мен ғалымдар араб тілін қажетсініп тұрды. Әбунәсір Әл-Фараби, Хarezми, Ибн Сина, Зәкерия Разимен бірге жүздеп саналатын түркістандық, ирандық ғалымдар араб тілінде оқып, жазды. Екіншіден- Ислам халифатының тізгіні арабтардың қолында болғандықтан саяси билікке жақын жүрген түркі мен парсы шенеуніктері де араб тілін үйренуге ден қойды. Үшіншіден- Экономиканың да қарқынды дамуы араб тілінің пайдасына шешіліп тұрғанын Үмейе халифаты исламдық қағидасынан көре арабтық үстемдігіне пайдаланып отырды. Алайда Араб, парсы мен түркілер арасында ғылымның қарқынды дамуы әрі сол елдердің бір-бірімен жақынырақ қарым-қатынаста болуларына негізгі тірек Ислам діні болды. Араб, парсы және түркі сахарасындағы қалаларда ғылым мен мәдениетке арналған барша халықтарға қызмет көрсететін орталықтар ашылды. Яғни- медреселер, мешіт жанындағы дәрісханалар, ханқаһлар, кітапханалар мен кітап дүкендері, жұмыс істеп жатты. VIII ғасырдың соңына қарай Бағдат қаласында жүзден аса кітап сататын дүкен мен кітапты көшіретін орталықтар, Сондай-ақ көптеген мешіттердің жанында кітапханалар болған. Ирактағы Маусыл қаласында 950 жылы ауқатты бір ауқатты кісінің қаржылай көмегінің арқасында үлкен орталық кітапхана салынды. Кітап оқушылар кітаппен бірге қажетті қағазын сол жерден ала алатын еді. Жалпы орталық кітапханалар барлық мұсылман қалаларда тәулік бойы толассыз жұмыс істеп жатты. Ислам өлкелерінде ғалымдар мен ақындар үлкен құрметке ие болғандықтан олар ерекше ықыласпен білімге сусындаған талапкерлерді қаланың ортақ алаңдарында ашық ауада жинап сабақ өтуді үрдіске айналдырған еді. Сол заманда құлдықта болған адамдар бостандық алып, ұл-қыздарын алты жасынан бастап мешіт жанындағы медреселерге беріп оқыта алатын болды, жалпыға арналған медреселерде оқу тегін болған, кей бір медреселерде оқу ақысы болған жағдайда өте мардымсыз ақы төленетін болғандықтан бәріне білім алу мүмкіндігі жасалған еді. Исламның сол бір алтын дәуірінде иранның Рей, ирактың Бағдат, Маусыл шаһарлары мен бірге Бәсре қаласы, Түркістанда Мәрв, Хarezм, Тараз, Баласағұн тағы басқа қалаларда білім ошақтары көп болған. Үш елдің аумағында жүздеген медресе, кітапхана, кітап дүкендерінің болғаны кітап оқушы қауымның санын арттырып отырды. Бұның өзі үш ел арасына сауда жасап жүрген саудагерлерге үлкен табыс көзі болды.

Өйткені сол дәуірде сауда керуендерінің бір құнды тауары кітап болған. Соның арқасында үш елде де исламдық және ислам қағидаларына негізделген сопылық әдебиет дами түсті. Орта ғасырда ғылым мен әдебиеттің дамуы өте қарқынды жүрді. Сол үшін қазіргі заманда дүние жүзінде араб тілінде алты жүз отыз мыңнан аса қолжазба бар. Парсы тілінде екі жүз мыңға жуық, түркі тілінде он мыңдаған қол жазбалар әлем елдерінің түрлі қолжазба қорларында сақталып келе жатыр. Түркілер тек қана білім мен ғылым саласында қорғаумен шектелмей исламды саяси тартыстардың қыспағынан аман-есен алып шығуға айтарлықтай ерлік жасап, қанды шайқастарда ұлы жеңістерге жетелеп отырды. Түркілер арасынан исламның нығаюы мен даму жолында аянбай тер түкен көптеген тұлғаларды атауға болады. Ислам діні әлемнің төрт тарапына қанат жайып, беки түсуіне Ислам тарихындағы төрт халифадан (шәдіяр- Әбубәкір, Омар, Осман, Әли, оларға Алланың раһметі жауғай) кейін : Қара хан Боғра, Сейфеддин Құтз, сұлтан Бейбарыс, II сұлтан Мұхаммед фтиһ(жеңімпаз) Ислам дінінің өрлеуіне ерекше үлес

қосып, исламның жаңа бір белеске көтерілуіне негіз қалады. Тарихқа шынайы, адал көзбен қарар болсақ Ислам өркениетінің қалыптасуына, дамуына, жетіліп, қанат жаюына араб, парсы және түркі елдері қоян-қолтық бір мәдени-рухани кеңістікте, қайшылықтарға толы саяси қақтығыстарға қарамастан даналары мен қарабайыр жамағаты Исламның мөлдір бұлағынан сусындай отырып, қызмет жасап ұшан-теңіз үлес қосты. Ислам діні бүкіл адамзатқа ортақ құндылық екенін қан мен тері, жан мен тәні, жүрек пен санасы арқылы делелдеп келе жатыр. Ислам адам баласының діні. Тақуалар мен тектілердің діні. Сол себепті Түркілердің ортағасырлық әдебиеті, қасиетті Құран кәрім, Ислам ұлылары мен Ислам тарихына негізделген үшін аталған дәуір әдебиетін, тарих пен мәдениетін араб, парсы және түркілерден бөле-жара қарау мүмкін емес. Бұл аксиома. Исламның рухани өрісінің кеңеюіне VIII-XV ғасырлар аралығында араб, парсы және түркі елдерінің барлығы мұсылман сүнни мәзһабында болғандықтан бір мүшедей атсалысып ішкі рухани бірлігін сақтап келді. Сондай-ақ түркілер араб бен парсының саяси тарихының өміршең болуына сырт жаулардан қорғап әжептәуір ықпал жасап келді. Ал, Ислам дінінің рухани қуаты түркілердің дін мен тілі хәм ділі бір болып өркендеуіне негіз қалады. Бүгінгі Орта Азия, Кавказ, Кіші Азия түркілерінің мұсылман, сүнни-ханафи мәзһабта болуы кездейсоқ құбылыс емес. Аталған факторлар бүгінгі таңда да түркілердің бірлік пен ынтымағына негіз бола алады. Түркілердің бұндай мықты ірке тасы әрине отарлау күштерді мазасыз күйге түсіреді. Сол себепті тіл мен дінімізді бұзып, ұлттық хәм түркілік бейнемізден ажыратқылары келеді.

Қоданылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхаммед Риза Әкими, «Мұсылмандардың ғылымы», иран «Ислами фәрһәнг» баспасы, алтыншы басылым, 1368 һижри шәмси жылы, 419 б.
2. Ислам Жеменей, «Мырза Хайдар Дулат» тарихшы, қаламгер. Алматы, «Зерде» баспасы, 2007 ж, 360 б.
3. Т.И.Сұлтанов, «Алтын Орда», ауд.-Р.Шаймерденов, Алматы, «Мектеп» 2004,-176 б.
4. Ислам Жеменей, «Қос өзен: Қанаттас түркі, парсы ақындары: Оқу құралы, павлодар: «BrandPrint» баспасы, 2010,- 276 б.
5. М. Мүтәһһәри, «Ислам мен Иранның бір-біріне жасаған қызметі», Тегһран, 1368 ж. 748б.
6. М.Мүйін, «Фәрһәнг мүйін», «әмир кәбир» баспасы, Тегһран, 1371ж.
7. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. 1964, С. 5.
8. Филипп Иоганн фон Страленберг. Историческое и географическое описание северной и восточной частей Европы и Азии. 1988, с 3-4.
9. Жан-Шарль де Бесс (Беш) Путешествие в Крым, на Кавказ, в Грузию, Армению, Малую Азию и в Константинополь в 1829-1830 гг, Париж, с. 333.
10. Эйхвольд Э.И. Палеонтология России. Древний период. Изд-во Р. Голике, 1961. 6. Аристов А.Н. 1896, с. 400. 7. Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. М. 1993, с.6.
11. Лызлов А.И. Скифская история, Отв. ред. Е.В. Чистякова, М.: Наука, 1990. – с. 520. 9. Немет Юмус 1963, с. 127, 428. 10. Ширалиев, Асадуллаев 1970, с. 8
12. Сартқожаулы Каржаубай 1991, с. 440-441. 12. Қыдырғиязов М.Ш. Материальная культура в XIII-XIV вв. 1989. 13. Членова Н.Л. О культуре бронзовой эпохи. М., 1955, - с. 38-57.
13. Рыбакова Б.А. Мезолит 1989, с. 91-92 (144, 146, 147).
14. Матюшин Г.Н. Мезолит Западного Зауралья. 1989, с. 144, 146-147.
15. Поляков С.П. Историческая этнография Средней Азии и Казахстана. М., 1980.